

ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ

*Psychological
Prospects*

Спеціальний випуск

**“ПСИХОЛОГІЧНІ ВИМІРИ УКРАЇНСЬКОГО
СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ”**

М. Р. Алексєвич

2011

Рекомендовано до друку вченою радою Київського славістичного
університету (протокол №8 від 24 квітня 2011 р.),
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (п
кол № 7/11 від 30 червня 2011)

Редакційна рада:

Микола Слюсаревський – голова редакційної ради;
Ігор Коцан, Ксенія Абульханова (Росія), *Роман Арцишевський,*
Марта Богачевська-Хом'як (США), *Михайло Костицький,*
Василь Кремень, Ігор Пасічник

Редакційна колегія:

Лариса Засєкіна – головний редактор; *Вадим Васютинський,*
Жанна Вірна – заступники головного редактора;
Віталій Татенко, Олена Донченко, В'ячеслав Казміренко, Лідія Ор-
бан-Лембрик, Олена Старовойтенко, Тетяна Титаренко, Наталія Че-
пелева, Микола Бабій, Любов Найдьонова, Мирослава Мушкевич –
члени редакційної колегії

Засновники: *Волинський державний університет імені Лесі Українки,*
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України

Включено ВАК України до переліку наукових фахових видань
із психологічних спеціальностей

Адреса редакції: 43025, м. Луцьк, вул. Потапова, 9

Тел.: (03322) 4-90-01 (у Луцьку); (044) 425-24-08 (у Києві)

Ел. пошта: loga_zasyekina@mail.ru; info@ispp.org.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інфо-
рмації КВ № 14266-3237 ПР від 17.06.2008 р.

Видавець: *Інститут соціальної та політичної психології НАПН України*
(04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15)

Статті публікуються в авторській редакції

© Інститут соціальної та політичної
психології НАПН України, 2011

ЗМІСТ

Обрії психічного життя людини

Найдьонова Л. Трансгенераційна передача психологічної травми Голодомору	3
Журавльова Л. Діагностика емпатії особистості у зрілому віці	12
Хазратова Н. Страх власної автентичності у постколоніальних спільнотах	19
Коробка Л. Здоров'я як основа людського капіталу в контексті глобалізації: психологічний аспект	28
Мельник О. Психоісторичні погляди на перетворення душі	36
Боговарова О., Копишинська Л. Психологічні особливості образу психолога у свідомості дорослих українців ...	44
Виговський С. Психологічні особливості смислової сфери особистостей з різним рівнем розвитку емпатії	61
Кириченко В. Особливості розвитку професійної ідентичності у межах українського соціокультурного середовища	68

Соціальна та політична психологія

Жорнова О. Громадянськість російськомовної спільноти: психологічні аспекти прояву	74
Гнатко М. Політичний міф як чинник життєдіяльності сучасного суспільства	84
Жадан І. Ціннісна складова політичної ідентифікації молоді	93
Княшко Л., Бородчак М. Політико-ідеологічні уявлення та стереотипи у свідомості української молоді	99
Коробанова О. Цінності та смисложиттєві орієнтації сучасної молоді	107
Клюйкова-Цобенко В. Гендерна міфологія як основа для формування культурно-історичного потенціалу особистості	115

Панга М. Ставлення до національної валюти у дискурсі західних економіко-психологічних теорій.....	124
Євменова Т. Гендерні питання в політичній психології: стан розробленості та перспективи (за матеріалами дисертаційних робіт, 1995 – 2010 рр.).....	132

Етнопсихологія

Найдьопов М. Етнонаціональні особливості розуміння престижності професій в Україні	138
Петрунько О. Медіа як психотехнологія формування національно-культурної ідентичності	148
Бєлавіна Т., Бєлавін С. Особливості фрустраційної поведінки представників етнолінгвістичних груп	154
Буркало Н. Психологічні особливості гендерного самовизначення особистості підлітків у процесі міжетнічних взаємин.....	163
Гавриловська К. Правовий релятивізм як риса українського національного характеру	169
Циганенко Г. Довіра до себе та до іншого як умова толерантної соціокультурної взаємодії	175
Яремчук О. Національний міф: ідеологічність, інтенціональність, суб'єктність	182
Голота А. Компаративний аналіз типів етнонаціональної ідентичності білінгвів і монолінгвів	196
Луценко М. Критерії аномалізації ціннісно-сміслової сфери етнічної спільноти.....	204
Мазяр О. Етнопсихологічні чинники індивідуальних відмінностей у роботах І.О. Сікорського	215
Фальковська Л. Етнопсихологічні особливості уявлень про справедливість.....	222
Карпова І. Особливості етнополітичної ідентичності сільської і міської молоді	232
Лінецька О. Актуалізація етнокультурного міфотворчого потенціалу.....	243

Психологічний світ освіти

Савиченко О. Мотив досягнення в сучасній українській дитячій літературі	249
Тичина І. Професійна переорієнтація як чинник особистісного розвитку випускників вишів в умовах глобалізації суспільства	256
Тітова К. Психологічні детермінанти страху та шляхи його подолання як основа розвитку творчого потенціалу сучасної української молоді	264
Трошкіна І. Етнопсихологічні відмінності емоційного вигорання викладачів Південного та Західного регіонів України	272
Чудакова О. Удосконалення системи стимулювання діяльності керівників навчальних структурних підрозділів ВНЗ	278
Резюме	289
Наші автори	309

Науковий журнал

ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ

СПЕЦІАЛЬНИЙ ВИПУСК

**“ПСИХОЛОГІЧНІ ВИМІРИ УКРАЇНСЬКОГО
СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ”**

2011

Надруковано з оригінал-макета, виготовленого
в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 20.09.2011 р. Формат 84x108/32. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 18,6. Обл.-вид. арк. 19,0.

Тираж 300 пр.

Видавництво “Міленіум”

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК №535 від 19.07.2001 р.

м. Київ, вул. Фрунзе, 60. Тел./факс 222-74-35

11. Неплох Я. М. Человек, познай себя. Записки психиатра / Я. М. Неплох. – СПб. : Наука, 1991. – 208 с.
12. Оссовская М. Рыцарь и буржуа: Исследование по истории морали / М. Оссовская ; пер. с пол. ; / общ. ред. А. А. Гусейнова ; вступ. ст. А. А. Гусейнова и К. А. Шварцман. – М. : Прогресс, 1987 – 528 с.
13. Татенко В. А. Психология в субъектном измерении / В. А. Татенко. – К. : Просвіта, 1996. – 404 с.
14. Шайгородський Ю. Ціннісні трансформації в період суспільних змін / Ю. Шайгородський // Соціальна психологія. – 2009. – № 3, С. 86–93.

Олег Мазяр

ЕТНОПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ВІДМІННОСТЕЙ У РОБОТАХ І. О. СІКОРСЬКОГО

Проблема та її зв'язок із важливими науковими завданнями.
У другій половині ХІХ – початку ХХ століття проблема етнічної та національної ідентичності, національного характеру й особливо міжнаціональних взаємин була тим предметом дослідження, що виокремлював ментально-психологічну феноменологію людини з-поміж досліджень суто фізіологічних аспектів її функціонування. У зв'язку з цим необхідно зауважити, що тема досліджень расових та національних відмінностей сьогодні майже вихолощена з підручників історії психології, очевидно, з міркувань політкоректності.

Найбільш яскравим прикладом співіснування цих двох різнопланових напрямків психології є наукова діяльність В. Вундта. З одного боку, діяльність його лейпцігської лабораторії зосереджувалася на психофізіологічних дослідженнях людини, а з іншого, тривалий час він пише багатотомну “Психологію народів”, що інтегрувала етнографічний, мовленнєвий, міфологічний, релігійний матеріал. Очевидно, що В. Вундт усвідомлював інтерпретаційну обмеженість суто психофізіологічного матеріалу у поясненні індивідуальних відмінностей та багатоманітності поведінкових патернів. За допомогою етнографічного матеріалу він намагався обґрунтувати соціально-історичні чинники розвитку суб'єкта.

В історії психології це проявилось у методологічній боротьбі об'єктивного та суб'єктивного напрямків науки, що вперше посправжньому намітилася у дуалістичному вченні Р. Декарта. Ця боро-

тба власне зачіпає всі методологічні проблеми психології, надто на початку її виокремлення у самостійну науку. Зокрема, це протистояння проявилось через боротьбу концептуальних положень декартівської теорії психофізичного паралелізму, теорії взаємодії фізичних і психічних явищ та спінозівської гіпотези тотожності фізичного та психічного. У вітчизняній психології це у різний час виливалося у науково-психологічну полеміку І. М. Сеченова та К. Д. Кавеліна, Г. І. Челпанова та К. М. Корнілова. Її предметом було з'ясування особливостей співвідношення і взаємодії соціопсихічних та біопсихічних елементів у структурі особистості. При цьому етнопсихологічний матеріал слугував прикладом ситуаційної стійкості вищих психічних функцій особистості, коли навіть не перебував у полі дослідження об'єктивної психології, то принаймні не заперечувався в якості цінного альтернативного джерела інформації. Разом із тим саме врахування расових, національних елементів у генетичній та соціально-психологічній детермінації поведінки особистості нерідко призводило до наукового остракізму окремих вчених-психологів. Найбільш відомим прикладом цього процесу може вважатися наукова доля Івана Олексійовича Сікорського (1842-1919), професора Київського університету св. Володимира.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми. В історію психології І. О. Сікорський входить передовсім як один із фундаторів вітчизняної дитячої, вікової та педагогічної психології, чому неабияк сприяв проведений ним 1878 року психологічний експеримент у галузі психогігієни ("О явлениях утомления при умственной работе у детей школьного возраста"). Водночас більш загальна проблема розвитку особистості та індивідуальності, особливо у частині формування та розвитку обдарованої особистості, істориками психології здебільшого ігнорувалася, попри те, що саме ця проблематика становила найбільший інтерес для самого І. О. Сікорського. Цій тематиці присвячені такі капітальні праці як "Всеобщая психология с физиогномикой в иллюстрированном изложении" (1905), "Начатки Психологии" (1909), а також такі оригінальні праці як "Антропологическая и психологическая генеалогия Пушкина" (1912), "Даровитость и талантливость в свете объективного исследования по данным психофизиологических коррелятивов" (1912), "Опыт объективного исследования состояний чувства" (1903). Та оскільки ці праці у тій чи іншій частині або навіть в окремих цитатах пов'язувалися істориками психології з проблемою расизму та антисемітизму, їх по суті було виключено з переліку праць початку ХХ століття, які заслуговують на увагу сучасників. Мабуть, саме це спонукало В. І. Менжуліна, завершуючи свою книгу "Другой Сикорский", винести невтішний вирок

І. О. Сікорському: "...життя його було тривалим, а ось наука, якій він служив, виявилась недовговічною" [3; с. 459]. Йшлося про його расову теорію. Одразу зауважимо, що так звана расова теорія І. О. Сікорського не була власне теорією ані у сенсі вимог, які висуваються до наукової теорії, ані у сенсі основної тематики його досліджень, а становила частину поглядів на складну природу соціальних відносин й індивідуальних відмінностей. Причому ця концептуальна частина не була такою вже категоричною і містила чимало нюансів, які за певних аналітичних прийомів могли би свідчити про антирасову спрямованість її автора. До спеціальних праць, присвячених цій проблематиці, можна віднести: "Черты из психологии славян" (1895), "Характеристика трех основных человеческих рас – черной, желтой белой, в связи с вопросами Русско-Японской войны" (1904), "Русские и украинцы" (1913), "Что такое нация и другие формы этнической жизни?" (1915). Вони являють собою предмет історичного аналізу, де психологія націй слугує здебільшого демонстраційним матеріалом.

Сьогодні відбувається відродження інтересу до робіт І. О. Сікорського, зауважується їхня цінність, проте фактично щоразу це супроводжується або прискіпливою критикою його науково-громадської діяльності (основу цієї критики заклали праці А. І. Вінберга, Г. В. Морозова, Н. А. Семашка, А. С. Тагера), що на сучасному етапі узагальнено й всебічно обґрунтовано у монографії В. І. Менжуліна [1], або спробою, якщо не відбилити, то принаймні пояснити наукову (експертну) та громадську позицію І. О. Сікорського у сумнозвісній справі Ющинського-Бейліса [2], яка власне спричинила забуття І. О. Сікорського.

Метою статті є аналіз місця расово-національних чинників у детермінації поведінки в концептуальних поглядах І. О. Сікорського.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема расових та національних відмінностей (пізніше акцентована на питаннях расової та національної нерівності) у психологічній науці другої половини XIX століття розвивається під потужним впливом еволюційного підходу Ч. Дарвіна та Г. Спенсера. Зокрема, вважалось, що людські раси і нації ведуть схожу із тваринними видами боротьбу за існування, а відтак відбувається їх жорстка об'єктивна селекція. І. О. Сікорський, безумовно, теж належить до числа еволюціоністів, який, щоправда, поєднував свої наукові погляди з деяким сентиментальним ставленням до православної віри. Це стає зрозумілим, коли на початку своєї кар'єри він намагався викрити псевдомощі Йосафата Кунцевича, а згодом брав участь в психіатричній експертизі діяльності сект К. Мальованого та Ф. Ковальова. Тому участь в експертизі у справі Ющинського-Бейліса не можна вважати несподіваною у його науковій діяльності. Навіть

В. М. Бехтерев, який не підтримав його у цій неоднозначній справі, посилається на дослідження І. О. Сікорського, коли аналізує причини виникнення мальованщини.

У роботах І. О. Сікорського різних років тема расових та національних своєрідності заломлюється крізь призму як індивідуально-психологічних, так і групових відмінностей. Групова приналежність суб'єкта, на його думку, є потужним, дарма що неусвідомлюваним, проте найбільш глибоким (генетичним) чинником поведінкової детермінації людини. Причому ця детермінація безпосередньо зачіпає такі вищі психічні процеси як спрямованість особистості, її цінності, ідеали, мотивацію. Він зазначає, що психічний тип людини завжди співпадає з фізичними ознаками й антропологічними особливостями людей [3, С. 90]. По суті в уявленнях І. О. Сікорського расова та національна приналежність суб'єкта набуває очевидного архетипного характеру, який визначає рівень розвитку окремих психічних функцій вищого порядку. Зокрема, йдеться про нерівномірність розвитку трьох взаємопов'язаних елементів свідомості: розуму, почуттів та волі. Однак це зовсім не означає, що групова приналежність фаталістично визначає поведінку та спрямованість суб'єкта. І. О. Сікорський при всій своїй загостреній увазі до питань спадковості, надто коли йшлося про проблему дегенерації, виродження, все ж не дотримувався майже загальноприйнятих ламарківських положень, заявляючи, що спадковість вельми норавлива і непослідовна у своєму прояві.

Насамперед І. О. Сікорський намагається встановити психологічну своєрідність рас. Однак його вихідною думкою є те, що "чистих" рас немає [4, С. 11]. Розвиваючи її далі, він зазначає: "Тонкі перемічки між основними стовбурами людства (біла, жовта і чорна раса) не позбавлені здатності слугувати біологічним підґрунтям для найвеличніших створінь природи. Може бути, вони навіть сприяють тій універсальності духа, яка є відмінною рисою геніальних людей" [4, С. 6]. Іншими словами, расові психологічні відмінності для І. О. Сікорського лежать саме у науковій (історично-психологічній) площині, а не в політично-ідеологічній. Аналізуючи психологічні чинники геніальності О. С. Пушкіна (причому неодноразово), він не знімає проблему його расової приналежності, не намагається її камуфлювати, підтасовувати, а справді шукає переконливо-аргументовані для тодішньої науки відповіді. І цей шлях він постійно торує, вивчаючи обдарованість інших неросіян: М. В. Гоголя, А. Міцкевича, Ф. П. Гааз, І. М. Балинського, Г. Гельмгольца та інших. Хоча варто завважити, що найбільше І. О. Сікорському імponує те, що окремі видатні українці та поляки погоджувалися асимілюватися у російській культурі.

У фундаментальній праці "Всеобщая психология" він зазначає, що раси різняться не лише за анатомічними та фізіологічними показниками, але й за духовними, зокрема, за складом характеру та рівнем обдарованості. І ці відмінності, на думку І. О. Сікорського, є стійкими: "Психічні особливості і властивості рас, як і фізичний тип, належать до стійких ознак..." [3, с. 85]. Тобто раси можна характеризувати на основі типних уявлень) та більш об'єктивних фізіологічних досліджень. Зокрема, *негроїдну расу* він характеризує як найменш обдаровану внаслідок того, що вага мозку (на той час важлива нейропсихологічна ознака) у них порівняно нижча. Це безпосередньо проявляється, на думку І. О. Сікорського, у тому, що у них нерозвинута увага, міміка неповністю диференційована, позбавлена тонкої експресії [3, с. 85]. У праці "Антропологическая и психологическая генеалогия Пушкина" вчений уточнює, що негроїдна раса характеризується імпульсивністю, емоційною нестриманістю, неконтрольованістю сексуального потягу, що власне й зумовило гарячість характеру О. С. Пушкіна та окремі грані його таланту [4, с. 12].

Представників *монголоїдної раси* вирізняє сильний розвиток волі при недостатньому розвитку розуму, що перетворює їхні почуття на слабо контрольовані пристрасті [3, с. 86]. Більш детально представників монголоїдної раси він аналізує в інших статтях, де намагається продемонструвати переваги білої раси, зокрема, росіян, у війні проти Японії [5]. Мабуть, не випадково він називає російсько-японську війну "біологічною подією" та "расовою боротьбою".

Європеїдна раса інтегрує найліпші психологічні, особистісні якості, які сприяють розвитку цивілізації. На думку І. О. Сікорського, представники білої раси демонструють найкраще поєднання душевних здібностей, що безпосередньо виражається в симетричному, гармонійному розвитку розуму, волі та почуттів [3, с. 89]. І. О. Сікорський намагається це довести тим, що саме представники білої раси справили визначальний вплив на розвиток сучасних наук та мистецтва.

Отже, у національному питанні І. О. Сікорський був явним прихильником політики асиміляції. Власне саме це й спричинило його видимий "антисемітизм". Цей антисемітизм, щоправда, був не завжди непослідовним. Один з багатотомних звітів "Вопросов нервно-психической медицины" (журнал, який випускав І. О. Сікорський впродовж 10 років) редагував, вочевидь, єврей С. А. Аркін, який ніби висловив сумніви щодо расової теорії І. О. Сікорського. В. І. Менжулін пише, що І. О. Сікорський готовий був дивитися на паспортні дані своїх співробітників крізь пальці [1, с. 266], але не міг пробачити такої на-

укової корекції своєї теорії. Зауважимо, що антисемітів вирізняє насамперед те, що вони дивляться на паспортні дані не крізь пальці, а принципово.

З іншого боку, І. О. Сікорський був не менш упередженим і щодо власної національності, оскільки вимагав культурної асиміляції українців серед росіян. Хоча разом із тим, саме українців він вважав більш ідеальними слов'янами, ніж росіяни, які мають спільне коріння з фінами. В українців, на його думку, зберігся природний слов'янський розум та почуття. Тому "Малорос виявився більш ідеальним. Велико-рос більш діяльним, практичним, здатним до здійснення" [3, с. 94]. Не оминає увагою І. О. Сікорський і недоліки титульної нації Російської імперії. У слов'ян, і в росіян зокрема, він відмічає слабку волю, яка не дозволяє досягати намічених планів. Воля слов'ян поривчаста, імпульсивна. Він пише: "Основну рису Слов'ян здавна складає їх чуйна інтелектуальність, нервова рухливість, що відповідає тонко розвинутому почуттю й достатньо розвинутому розуму. Найбільш типовими рисами цього характеру є: скорбота, терпіння і величність духу серед нещастя" [3, с. 93]. Слабкість волі призводить до того, що слов'яни не бунтують, а рефлектують і погоджуються з гіркою долею.

По суті педагогічний і громадянський пафос І. О. Сікорського пов'язаний із тим, щоби дисциплінувати співвітчизників, наповнити життя оптимізмом, домогтися розвитку вольових компонентів їхньої недосконалої психічної організації. Надто яскраво це представлено у його брошурах, що були покликани підтримати армію Російської імперії у російсько-японській війні, у Першій світовій війні; у потужній антиалкогольній кампанії, де І. О. Сікорський обмежувався не лише гучними гаслами, а й конкретними діями; просвітницькою діяльністю, що мала на меті витягти народ із лещат сектантського дурману; розвитком педагогічної справи у Києві.

Постає питання: чи міг І. О. Сікорський оминати тему расової нерівності? Мабуть, так. Проте, з іншого боку, "расова теорія" на той час була зручною і поширеною формою психологічного аналізу індивідуальності, що об'єктивувалася соціально-економічним, історично-етнографічним матеріалом. На загальній такій думки у різний час дотримувалися й інші вчені, серед яких варто назвати Ж. -Б. Ламарка, Е. -Ж. Ренана, Г. Спенсера, Г. Лебона. Найбільш яскраво "психологічний расизм" представлено у роботах Г. Гальтона, який стверджував, що "середній розумовий рівень негрів майже на два ступеня нижчий нашого" [6, с. 225]. Іншими словами, визначаючи прірву у психічному розвитку рас, І. О. Сікорський не був оригінальним; він фіксував об'єктивні показники куль-

турного розвитку рас, який на той час справді істотно різнився і в окремих країнах навіть був закріплений на законодавчому рівні.

Висновки. Проблема расової нерівності у науково-психологічній літературі виникає під впливом еволюційної теорії. І. О. Сікорський намагався обґрунтувати нерівність рас на психофізіологічному та соціально-психологічному матеріалі, що об'єктивувався історичними, етнографічним, мовознавчими даними. Національно-расова приналежність, на його думку, є глибиннопсихологічним, генетичним чинником поведінки суб'єкта, але який водночас здатен змінюватися під впливом соціального оточення та розвитку окремих психічних властивостей індивіда. На прикладі О. С. Пушкіна та інших видатних осіб свого часу він демонструє, що сполучення окремих расових та національних ознак може сприяти розвитку обдарованості та геніальності.

Радикалізація окремих положень расової теорії у психологічному аналізі І. О. Сікорського можна вважати хибною з позицій сучасного розвитку науки, проте цей напрямок досліджень сприяв розвитку методології психологічних досліджень, пошуку валідних методів та інтерпретаційних схем у вивченні відмінностей окремих осіб і груп. Такий підхід, як не парадоксально це звучатиме, сприяв становленню гуманістичних принципів розвитку науки, оскільки зосереджувався на вивченні неповторності, унікальності особистості через дослідження етнічних груп.

Література

1. Менжулин В. И. Другой Сикорский: неудобные страницы истории психиатрии / В. И. Менжулин. – К. : Сфера, 2004. – 490 с.
2. Губко О. Іван Олексійович Сікорський як учений і експерт у справі Бейліса / Олексій Губко. – К. : Світогляд, 2009. – 115 с.
3. Сикорский И. А. Всеобщая психология с физиогномикой в иллюстрированном изложении / проф. И. А. Сикорский. – Изд., существенно доп., с 330 рис. в тексте. – К. : Тип. С. В. Кульженко, 1912. – 770 с.
4. Сикорский И. А. Антропологическая и психологическая генеалогия Пушкина / проф. И. А. Сикорский. – К. : Тип. С. В. Шульженко, 1912. – 34 с.
5. Сикорский И. А. Характеристика трех основных человеческих рас – черной, желтой белой, в связи с вопросами Русско-Японской войны: (Публичная лекция в пользу Красного Креста, читанная в Университете св. Владимира 23 февраля 1904 г.) / И. А. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. – 1904. – Т. 9. – С. 125–134.
6. Гальтон Ф. Наследственность таланта. Ее законы и последствия : пер. с англ. / Фрэнсис Гальтон. – СПб., 1875 ; М. : Мысль, 1996. – 272 с.